

**BUXORO AMIRLIGIDA TANOBONA SOLIG'I VA BOG'–CHORBOG'
YERLARINING HUQUQIY MAQOMI
(M.A. Abduraimov tadqiqotlari asosida)**

Arslonbek Nurov

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti

E-mail: nurov.arslon777@gmail.com

***Annotatsiya.** Maqolada M.A. Abduraimov tadqiqotlari asosida XVIII–XIX asrlarda Buxoro amirligida tanobona solig'i, bog' va chorbog' yerlarining tasnifi hamda ularning soliq tizimidagi o'rni tahlil qilinadi. Amir Haydar maktublari, Ye. K. Meyendorf va A.L. Kun kuzatuvlari asosida tanobonaning pul va natura shaklida undirilishi, bog'larning tarkibi va mazra yerlarining soliq jihatidan farqlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari amirlikdagi yer va soliq munosabatlarining tarixiy mohiyatini ochib beradi.*

***Kalit so'zlar:** Buxoro amirligi, tanobona, bog', chorbog', uzumzor, mazra, xiroj, mol, M. A. Abduraimov, Amir Haydar maktublari, soliq tizimi.*

**БУХАРСКИЙ ЭМИРАТ: НАЛОГ ТАНАБАНА И ПРАВОВОЙ СТАТУС
САДОВ И ЧАРБАГОВ
(по материалам исследований М. А. Абдураимова)**

***Аннотация.** В статье на основе исследований М. А. Абдураимова анализируются налог танабана, классификация садов и чарбагов и их место в налоговой системе Бухарского эмирата XVIII–XIX вв. На основе писем эмира Хайдара, наблюдений Е.К. Мейендорфа и А. Л. Куна раскрываются денежная и натуральная формы взимания танабаны, структура садов, а также различия в налогообложении земель типа мазра. Результаты исследования выявляют историческую сущность земельных и налоговых отношений эмирата.*

***Ключевые слова:** Бухарский эмират, танабана, сад, чарбаг, виноградник, мазра, харадж, мал, М.А. Абдураимов, письма эмира Хайдара, налоговая система.*

**THE BUKHARA EMIRATE: THE TANOBONA TAX AND THE LEGAL
STATUS OF GARDENS AND CHORBAGHS**

(Based on the Research of M. A. Abduraimov)

Abstract. *Based on the works of M.A. Abduraimov, this article analyzes the tanobona tax, the classification of garden and chorbagh lands, and their role in the taxation system of the Bukhara Emirate in the 18th–19th centuries. Drawing on Amir Haydar's letters and the observations of E.K. Meyendorff and A.L. Kuhn, the study examines the monetary and in-kind collection of tanobona, the internal structure of gardens, and the tax differences between mazra lands and orchards. The findings elucidate the historical nature of land and tax relations in the emirate.*

Keywords: *Bukhara Emirate, tanobona, garden, chorbagh, vineyard, mazra, kharaj, mal, M.A. Abduraimov, Amir Haydar's letters, taxation system.*

Kirish

Buxoro amirligida bog'lar, uzumzorlar va chorbog'lar iqtisodiy hayotning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, ular bilan bog'liq soliq tizimi murakkab va ko'p qirrali bo'lgan. M.A. Abduraimovning tadqiqotlari, shuningdek, Ye.K. Meyendorf va A.L. Kunning kuzatuvlari bu hududlardagi bog'dorchilik an'analari, yerlarning tasnifi va ulardan olinadigan tanobona solig'ining amaliy jihatlarini chuqur yoritadi. Amir Haydar maktublari XIX asr boshlarida tanobonaning pul yoki natura shaklida undirilishi, bog' va uzumzorlarning soliqdan ozod qilinishi hamda mazra yerlaridan olinadigan mol solig'ining qo'llanishini aniq ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili

M.A. Abduraimovning 1961–1970 yillardagi asarlarida tanobona, xiroj, mol va mazra kabi soliq toifalarining mazmuni birlamchi manbalar asosida ilmiy talqin qilingan [1; 2; 3; 4]. Ye.K. Meyendorffning «Orenburgdan Buxoroga sayohat» asarida Buxoro bog'larining tuzilishi batafsil tasvirlangan [7]. A.L. Kunning Shahrizabz va Samarqand bog'lariga oid kuzatuvlari esa bog'larning ikki asosiy turi – mevali bog'lar va uzumzorlar haqida aniq etnografik ma'lumot beradi [5]. Ushbu manbalar Abduraimovning ilmiy xulosalarini yanada boyitadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot M.A. Abduraimov asarlariga tayangan holda Amir Haydar maktublarini manbashunoslik tahlili asosida o'rganadi. Rus sayyohi Ye.K. Meyendorf va sharqshunos A.L. Kunning etnografik tasvirlari tarixiy-qiyosiy usul yordamida solishtirildi. Soliq turlari va yer toifalarining amaldagi faoliyat mexanizmlari esa tarixiy rekonstruksiya orqali aniqlandi.

Tahlil va natijalar

1. «Bog'» va «chorbog'» tushunchalari. M.A. Abduraimov tanobona solig'i haqida fikr yuritar ekan, avvalo «bog'» va «chorbog'» hududlari o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. Tadqiqotchi Buxoro va Samarqandning keksa bog'bonlari tushuntirishlariga tayanib, «bog'» so'zi odatda uzumzorni anglatishini, «chorbog'» (chahorbog') esa mevali daraxtlar, uzumzor va turli ekinlar bilan band bo'lgan bog' hududlari ekanini ta'kidlaydi.

2. Bog'larning tarkibi: Meyendorf va Kun ma'lumotlari. Abduraimov 1820 yilda, Amir Haydar davrida Buxoroda bo'lgan Ye.K. Meyendorfning quyidagi tasvirini keltiradi: «Yirik bog'lar (chahorbog'lar – M.A.) odatda uchta kichik hududga bo'lingan bo'lardi: biri – mevali bog', ikkinchisi – uzumzor, uchinchisi esa sabzavotlar ekiladigan kichik chorbog' bo'lib, unda ham mevali daraxtlar bo'lardi. Bu bog'lar muntazam to'rtburchak shaklida bo'lib, daraxtlari bir qator qilib ekilgan; boshqalari esa aynan shu shaklga yaqinlashtirilgan edi. Ba'zi bog'larda gullar uchun bo'limlar ham bo'lib, bu yerda atirgullar va butalar ekilar edi. Turli rangdagi atirgullar, chinnigullar, kungaboqarlarni ko'rdim» [7, 109-b.]. Meyendorf buxoroliklar faqat ayrim gul va manzarali butalarni bilishini ham qayd etadi.

Sayyoh bog'lar tabiatini quyidagicha tasvirlaydi: «Mart oyida bog'lar ulkan nok va yulduz daraxtlarining gullashi tufayli nihoyatda hayratlanarli manzara kasb etadi; bir vaqtda gullaydigan shaftoli, gilos, olma daraxtlari ham go'zal ko'rinishga ega edi. Men u yerda yong'oq, o'rik, do'lana, bodom, olma, nok, gilos, olxo'ri, anjir, uzum, anor va boshqa ko'plab mevali daraxtlarni ko'rdim. Ko'plab daraxtlarning mevasi juda shirin; uzum esa nihoyatda yirik, po'sti nozik va ta'mi kuchli bo'lardi. U yerda turli xil bog'lar mavjud bo'lib, ular orasida eng chiroylisi – uzumzorlardir». Meyendorfning yozishicha, bog'lar tarkibiga faqat yirik va qadimiy daraxtlar emas, balki turli sabzavotlar, gullar, mayda ekinlar va hatto qishloq xo'jaligi maydonlari ham kirgan [1, 43–44-b.].

Meyendorf tasviridan kelib chiqib, M.A. Abduraimov bog'lar (chorbog'lar) tarkibiga mevali daraxtlar, manzarali va bezak daraxtlari, butalar, turli poliz ekinlari, sabzavotlar, gullar, shuningdek, mayda ekinlar ekiladigan maydonlar va hovuzlar kirgan degan xulosaga keladi [1, 44-b.].

Abduraimov A.L. Kun ma'lumotlari asosida XIX asrning 70–80-yillarida Shahrisabz va Samarqand atrofidagi bog'larni tavsiflar ekan, Shahrisabzdagi, umuman olganda esa butun O'rta Osiyodagi bog'lar ikki turga – mevali daraxtlar bog'i va uzumzorlarga bo'linganini qayd etadi. Birinchisi mevali daraxtlar ekilgan bog'larni,

ikkinchisi esa uzumzorlarni anglatgan; ba'zan mevali bog'lar ichida ham uzumzorlar mavjud bo'lgan [5, 221-b.].

3. Tanobona solig'i va uning undirilish shakllari. Tanobona solig'i bozorlardagi savdo rastalaridan va chorbog'lardan undirilgan. Tarixiy manbalar va adabiyotlarga ko'ra, XIX – XX asr boshlarida Buxoro amirligida bu soliq bog'lar, chorbog'lar, beda maydonlari, sabzavot ekinlari va polizlardan olingan.

Amir Haydar maktublari XIX asr boshlarida tanobona pul yoki natura shaklida undirilganini tasdiqlaydi. 483-maktubda shunday deyiladi: «...Bog'lar va uzumzorlardan tanobona solig'i bir tanobdan bir tilla miqdorida olinadi. Agar egalari (bog'bonlar) roziligi bilan bitta tilim o'rniga ikkita tilim olishga kelishilgan bo'lsa, ulardan hosilning uchdan bir qismi natura shaklida olinadi» [6, № 483].

Hijriy 1222 yilda (1807–1808) yozilgan 498-maktubda Karmana atrofidagi bog' va uzumzorlardan tanobona bir tilim miqdorida undirilishi belgilangan. Shuningdek, maktubda bog'lar ko'payib ketgan davrda uzumzorlar, tokzorlar va boshqa hosilli bog'lardan hosilning uchdan bir qismi olinishi zarurligi qayd etilgan [6, № 498].

Bog' va uzumzor egalari biror sababga ko'ra pul solig'ini to'lay olmagan boshqa hollarda ham tanobonani hosilning uchdan bir qismi miqdorida natura shaklida olish buyurilgan. Bu borada hijriy 1223 yilga (1808) oid 577-maktub juda xarakterlidir. Unda shunday deyiladi: «Bizning uzumzorlarimiz bahordan keyin muzlab qolgan. Shunga qaramay, soliq yig'uvchilar bizdan to'liq tanobona – ya'ni bir tilla (bir tanga) miqdorida talab qilishmoqda». Amir Karmana hokimiga ishni tekshirishni, soliq yig'uvchilarga tanobonani natura shaklida – hosilning uchdan bir qismi miqdorida olishni buyuradi va pul solig'ini talab qilmaslikni ta'kidlaydi [1, 46-b.].

4. Tanobona, xiroj va mol: mazra yerlari masalasi. Shuni ta'kidlash lozimki, Abduraimov tanobona, mol va jizya atamalarini xiroj atamasining sinonimi deb hisoblaydi, chunki ayrim maktublarda xiroj, mol va tanobona atamalari yonma-yon qo'llanganini ko'rsatadi. Masalan, amirning 711-maktubida Sayid Ahmadxo'jaga shunday buyuriladi: «Safar-bar (kuzgi ekinlar) hosilidan natura shaklidagi soliqni – hosilning o'ndan uch qismi miqdorida, kabut-bar (bahorgi ekinlar)dan esa uchdan bir qismini oling. Afg'on hududi, shuningdek, G'uzor bekligining eski bog'laridan har bir tanob uchun sakkiz tanga, boshqa bog'lardan olti tanga oling. Uzumzorlar va bog'lardan esa har bir tanob uchun o'n sakkiz tangadan ortiq olmasligingiz kerak» [6, № 711].

5. Aynan shu maktubda mazra* yerlaridan olinadigan xiroj ham tilga olinadi, biroq uning miqdori va yig'ish tartibi ko'rsatilmagan. Shu bilan birga, bog' va

chorbog'lardan olinadigan tanobona bilan xiroj (ba'zi hollarda mol) o'rtasida farq qilinadi, mazra yerlaridan olinadigan xiroj esa alohida tur hisoblangan. Ko'rinadiki, mazra atamasi bilan g'alla ekiladigan haydaladigan yerlar nazarda tutilgan. Bunga quyidagi holat dalil bo'ladi: Karmana bekligi aholisi bog'lari vayron bo'lib mazraga aylanganiga qaramay, ulardan hamon tanobona talab qilinayotganidan markaziy hokimiyatga shikoyat qilgan. Amir beklik hokimiga o'z amaldorlari orqali shikoyatni joyida tekshirishni va bog'lardan tanobona solig'ini (pul shaklida), mazra yerlaridan esa mol solig'ini (natura shaklida) olishni ta'minlashni buyurgan [1, 46-b.].

6. Tanobonadan ozod qilish amaliyoti. Amir Haydarning ko'plab maktublari uzumzor va chorbog' egalarini tanobona solig'idan ozod qilish, aniqrog'i, bu soliqni ularga in'om etish masalalariga bag'ishlangan. Masalan, 150-maktubda shunday deyiladi: «Uch tanob bog'dan olinadigan tanobonani biz oliy martabali eshik og'asining quli – fayzobodlik Ishboy mahram**ga hadya qildik. Siz (Sayid Ahmadxo'ja), ko'zlarimiz nuri, uni uch tanob bog'iga oid tanobona masalasida bezovta qilmasligingiz kerak» [1, 47-b.].

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Buxoro amirligida tanobona solig'i bog'lar, chorbog'lar va uzumzorlardan olinadigan maxsus feodal soliq bo'lib, uning shakli, miqdori va yig'ilish tartibi yerning holati va hosil sifatiga qarab farqlangan. Mazra yerlariga mol solig'i qo'llanilgan bo'lsa, bog' va uzumzorlar ayrim hollarda amir farmoni bilan soliqdan ozod etilgan. Abduraimovning manbalarga asoslangan izlanishlari tanobonaning iqtisodiy mohiyatini, soliq siyosati va uning amaliy tatbiqini chuqur ochib beradi. Ushbu maqola XIX asr boshlaridagi agrar-soliq tizimining muhim jihatlarini ilmiy rekonstruksiya qilishga xizmat qiladi.

Izohlar:

* *Mazra* (arabcha مَزْرَعَة, ko'pligi مَزَارِع) atamasi vaqf hujjatlari va turli farmonlarda uchraydi hamda haydaladigan yerlarni yoki, umuman olganda, biror aholi punktiga qarashli ekin dalalarini anglatadi. «Buxoro traktati» qo'lyozmasida (№ 2463, 66-v.) shunday deyiladi: «Agar tilga olinayotgan hududlar aholili bo'lsa yoki (bunday yerlar) uch yuz tanobdan kam bo'lsa, u holda bu yer mazra (dala) deb ataladi; bu aholi yashashi yoki yashamasligiga bog'liq emas».

** *Mahram* – Buxoro amirligida saroyning quyi martabali mansabdori.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдураимов М.А. Вопросы феодального землевладения и феодальной ренты в письмах эмира Хайдара: опыт краткого исследования источника. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1961. – 110 с.
2. Абдураимов М.А. О некоторых категориях феодального землевладения и положении крестьян в Бухарском ханстве в XVI – начале XIX вв. // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1963. – № 7. – С. 32–42.
3. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX века. – Т. 1. – Ташкент: Фан, 1966. – 370 с.
4. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX века. – Т. 2. – Ташкент: Фан, 1970. – 284 с.
5. Кун А.Л. Очерки Шахрисабзского бекства // Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1880. – Т. VI.
6. Письма эмира Хайдара. № 150, 483, 498, 577, 711.
7. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару / предисл. Н.А. Халфина. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1975. – 180 с.
8. Чехович О.Д. К проблеме земельной собственности в феодальной Средней Азии // Общественные науки в Узбекистане. – 1976. – № 11. – С. 36–44.